

EBÛ HANİFE İLE ZEYD B. ALİ ARASINDAKİ İLMÎ İLİŞKİ: EL-MECMÛ'U'L-FIKHÎ'DEKİ BİR RİVAYET BAĞLAMINDA BİR İNCELEME*

Dr. Öğr. Üyesi Eren GÜNDÜZ**

Özet: Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) Zeyd b. Ali'den (ö. 122/740) ilim aldığı hatta ona iki yıl talebelik yaptığı, ülkemizde yapılan özellikle Ebû Hanîfe konulu araştırmalarda yaygın olarak dile getirilen bir iddiadır. Bu makalede, ilk olarak, bu kanaatin kaynağı sorgulandı. Daha sonra söz konusu iddia, Zeyd b. Ali'ye isnat edilen *el-Mecmû'u'l-fikhî* adlı eserdeki bir rivayet esas alınarak tarihsel veriler ışığında değerlendirilmeye çalışıldı. Makalede yapılan belli başlı tespitler şunlardır: *el-Mecmû'daki* rivayet dışında, ilk dönem kaynaklarda Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki ilmi ilişkinin niteliğini açıklayıcı bir nakil bulunmamaktadır. Genel tarih, menakıb ve ilk dönem Zeydî kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe, Zeyd b. Ali'yle görüşmüş, onun konuşmalarını dinlemiş ve üstün kişilik özelliklerini fark ederek ona saygı göstermiştir. Fakat onun Zeyd b. Ali'ye öğrencilik yaptığı iddiası doğru gözükmemektedir. Zira ikisi arasında Küfe'deki buluşmadan önce karşılıklı bir tanışma ve görüşme olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ebû Hanîfe, Zeyd'le tanışmadan önce de, Küfe'de tanınan ve Zeyd b. Ali'nin arkadaşları tarafından ilmi otoritesi takdir edilen meşhur bir fakihdir. Ne Zeyd b. Ali'nin daimi ikamet yeri olan Hicâz'da ne de Ebû Hanîfe'nin yaşadığı Küfe'de, iki imam arasında, iki yıllık öğrencilik iddiasını doğrulayabilecek bir birliklilik dönemi tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, Ebû Hanîfe, Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-fikhî*, Ebû Zehre, Zeydiyye, *er-Ravzû'n-nadîr*

العلاقة العلمية بين الإمامين أبي حنيفة وزيد بن علي: بحث تحليلي في سياق رواية في المجموع الفقهي

الملخص: كثيرا ما يذكر على نطاق واسع في الدراسات الإسلامية في بلدنا عن الإمام أبي حنيفة متابعيا لبعض البحوث العربية الإسلامية أنه أخذ العلم عن الإمام زيد بن علي وتلمذ له سنتين. في هذه المقالة تم أولاً استنجاوب مصدر هذا الادعاء في المراجع التاريخية والزيدية، ثم نوقش هذا الادعاء في ضوء البيانات التاريخية مستندا إلى رواية في كتاب المجموع الفقهي للإمام زيد بن علي. بعض نتائج هذا البحث هي: لا توجد معلومات تشرح طبيعة العلاقة العلمية بين أبي حنيفة وزيد بن علي غير رواية أبي خالد الواسطي عن زيد بن علي التي تُخبر عن حضور أبي حنيفة إلى زيد بن علي والمحادثة بينهما. كما هو مفهوم من المعلومات الواردة في المراجع التاريخية والزيدية التقى أبو حنيفة بزید بن علي، واستمع إلى خطبه، واحترمه من خلال التعرف على سمات شخصيته المتفوقة ولحبه لأهل البيت. ومع ذلك، فإن الادعاء بأنه أخذ العلم عن زيد بن علي وتلمذ له سنتين لا يبدو صحيحاً. لأنه لا توجد معلومات عن اللقاء المتبادل والاجتماع بينهما قبل لقائه بزید بن علي في الكوفة التي أتى إليها لخروجه على هشام بن عبد الملك. وكان أبو حنيفة فقيها مشهورا يُحترم ويعرف من قبل أصحاب زيد بن علي قبل حضوره إليه في الكوفة والمحادثة بينهما. علاوة على ذلك، لم نستطع أن نحدد فترة الارتباط بين هذين الإمامين التي يمكن أن تحقق علاقة طلابية بينهما لمدة عامين في منطقة الحجاز، التي هي المقر الدائم لزید بن علي، ولا في الكوفة التي يعيش فيها أبو حنيفة.

الكلمات المفتاحية: الشريعة الإسلامية، أبو حنيفة، زيد بن علي، المجموع الفقهي، أبو زهرة، الروض النضير

* Bu yazı, tarafımızdan daha önce "Relationship between Abû Hanîfa and Zayd ibn 'Ali- an Assessment in the Context of an Account in al-Majmû' al-Fiqhî" adıyla İngilizce olarak yayımlanmış bir makalenin (İlahiyat Studies, Volume 2, Number 2, Summer/Fall 2011, s. 189-213) yeniden gözden geçirilerek kısmen geliştirilmiş Türkçe versiyonudur.

** Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, er Gunduz@uludag.edu.tr

GİRİŞ

Ülkemizde fıkıh, kelâm, mezhepler tarihi gibi birçok alanda yapılmış çağdaş çalışmalarda, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile Zeyd b. Ali (ö. 122/740) arasındaki ilmî ilişkiye dair farklı söylemlerin bulunduğu görülmektedir. Bunların bazılarında iki imam arasındaki ilişki bir bilgi ve fikir alış verişi¹ gibi karşılıklı bir münasebet olarak nitelenmiştir. Bazılarında ise Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilmî istifadesi² ve ikinci şahsın birinci şahsın hocaları arasında zikredilmesi³ gibi örneklerde görüldüğü üzere, öğrenim süresi belirtilmemiş bir öğrencilik-hocalık ilişkisi olarak nitelenmiştir. Bunu daha da ileri götürerek iki yıllık bir öğrenim süresinden söz edenler de olmuştur.⁴

Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki ilmî ilişkiyi bu örneklerdeki gibi tek türde bir ilişki olarak görenlerden başka, onu, ikisi arasında hem bir arkadaşlık hem de bir öğrencilik-hocalık ilişkisi⁵ olarak görenler de olmuştur. Nihayet, bu farklı söylemleri birleştirme çabasının bir sonucu olsa gerek, bir araştırmada Zeyd b. Ali, Ebû Hanîfe'nin ders aldığı veya görüş alışverişinde bulunduğu Şîî âlimlerden biri diye nitelenmiştir.⁶

Genel olarak bakıldığında, Ebû Hanîfe konulu çalışmalarda görülen bu söylem farklılığının, bu çalışmalarda konunun müstakil bir başlık olarak ele alınmamış olmasından ve genellikle Ebû Hanîfe'nin hayatından bahsedilirken ikincil kaynaklardaki bilgilerin tartışılmaksızın, bazen olduğu gibi bazen de hatalı bir şekilde aktarılmış olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

-
- 1 “Çeşitli vesilelerle Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, İmam Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Abdullah b. Hasan b. Hasan, Ca'fer es-Sâdık da dâhil birçok âlimle görüşerek onlarla bilgi ve fikir alışverişinde bulunmuştur.” Bk. Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, s. 132; Bu cümlemin aynen tekrarı için Bk. Köse, “Büyük Üstad Ebû Hanîfe”, s. 165.
 - 2 Bk. Yavuz, “Ebû Hanîfe”, s. 139: “Ebû Hanîfe, Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık ve Abdullah b. Hasan b. Hasan ile görüşüp akaid konularında onlardan istifade etmiş, ...tir.”; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 13: “Ayrıca Şîî imamlardan ve Zeydiyye mezhebinin kurucusu Zeyd b. Ali (ö. 122/739) ve kardeşi Muhammed el-Bâkır'dan (ö. 114/732) ilim tahsil etti.”; Sarıbulak, *Ebû Hanîfe'den Matürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, s. 24: “Adlarını zikrettiğimiz şeyhleri dışında, Zeyd b. Ali Zeyne'l-Âbidin, Ca'fer es-Sâdık ve Muhammed Nefsu'z-Zekiye ve Mürcî düşünceli bazı Keysanilerden de ilim tahsil etmiştir...”
 - 3 Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 6-7; Söylemez, “Kûfe'nin Yetiştirdiği Mütebahhir Bir Âlim İmam Azam Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit (ö. 150 h)”, s. 40.
 - 4 Bk. Bakkal, *İslam Fıkıh Mezhepleri*, s. 32; Erdoğan, “İbn Mes'ud'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi”, I, 332.
 - 5 Bk. Pekcan, “İmam Azam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış”, s. 42: “... İmam Ebû Hanîfe, bu bağlamda mesela, İmam Muhammed Bâkır (v.114/733), İmam Zeyd b. Ali [b. Zeynü'l-Âbidin (v.122/740)], İmam Abdullah b. Hasan b. el-Hasen, İmam Ca'fer es-Sâdık (v.148/766) gibi Ehl-i beyt imamlarıyla hem arkadaşlık hem de öğrencilik ilişkisi içerisinde olmuştur.”
 - 6 Günay, “Hanefî Usulündeki Bazı Prensiplerin İmam Ebû Hanîfe'ye Nispetinin Değerlendirilmesi”, s. 301.

İki imam arasındaki ilmî ilişki, Ebû Hanîfe konulu çalışmaların dışında, Zeyd b. Ali ve Zeydiyye konulu çalışmaların da ilgilendiği bir husus olmuştur.⁷ Ancak dikkatimizi çeken şudur: Bu çalışmalarda daha ihtiyatlı bir dil kullanılmış; iki imam arasında iki yıllık bir süreyle kapsayan öğrenci-hoca ilişkisi söylemi yerine arkadaşlık ve dostluk ilişkisi veya karşılıklı ilmî istifade ilişkisi öne çıkmıştır. Ebû Hanîfe konulu bazı yeni çalışmalarda da gözlemlenebilecek olan bu söylem değişikliğinin muhtemelen en önemli sebebi, önceki çalışmalardaki çelişkili durumun, Zeydî kaynaklara⁸ yönelen yeni çalışmalarla sorgulanabilir hale gelmiş olmasıdır.⁹

İşte bu makale de böyle bir sorgulama çabasının ürünüdür. Makalenin ele aldığı konuya katkısı, Zeyd b. Ali'ye nispet edilen *el-Mecmû'û'l-fikhî* adlı eserde yer alan bir rivayetin, Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki ilmî ilişki bağlamında tarihi verilerden istifadeyle yorumlanması şeklinde olacaktır. Ancak bundan önce, söz konusu ilmî ilişkiye dair farklı kanaatlerin ve bu konudaki kafa karışıklığının nasıl ortaya çıktığı anlatılmaya çalışılacaktır.

7 Bk. Gündüz, *Zeyd bin Ali, Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukukundaki Yeri*, s. 126, 130; Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 127, 129; Yücel, "Usûl Yazım Yöntemi Açısından Hicrî VIII.-X. Asra Ait Zeydî ve Hanefî Literatürü", s. 305-307 ve dipnot 3; a. mlf., "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme", s. 117-119; Ümit, "Zeydîler ile Hanefîler Arasındaki İlişkiler Üzerine", s. 283-284; Gökalp, "Zeydiyye", s. 328; Ekinci, *Zeydî Fıkhının Gelişimi*, s. 78.

8 Zeydî kaynaklar ve bunlara yönelik çalışmalar hakkında Bk. Demirci-Ümit, "Zeydî Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar"; Yücel, "Usûl Yazım Yöntemi Açısından Hicrî VIII.-X. Asra Ait Zeydî ve Hanefî Literatürü"; a. mlf., "Zeydî Usûl-i Fıkıh Literatürü"; Ümit, "Türkiyede İlahiyat Fakültelerinde Yapılan Şilikle İlgili Doktora Tezleri"; Ekinci, *Zeydî Fıkhının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak*; Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsâ'nın Emâli Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnif Metodu*.

9 Yeni çalışmalarda ihtiyatlı bir dil kullanıldığına dair birkaç örneğe yer vermek istiyorum. *TDV İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Zeyd b. Ali" maddesinin yazarı Saffet Köse, "Ebû Hanîfe'nin onun hakkında 'Yaşadığı dönemde ondan daha güçlü bir fakih, cevap bakımından daha süratli, sözü daha açık birini görmedim' dediği nakledilir." demiş, iki imam arasındaki ilmî ilişkiye dair başka herhangi bir şey söylememiştir. Bk. Köse, "Zeyd b. Ali", s. 315; Fatih Yücel, Hanefî-Zeydî ilişkisinin tarihsel arka planını incelerken iki imam arasındaki ilişkiye dair kanaatlere de geniş yer ayırmış ve kendi kanaatini şöylece ifade etmiştir: "... Ancak Zeyd b. Ali ile Ebû Hanîfe arasında kesin olarak bir görüşme, fikir alışverişinin olduğu kabul edilse bile bazı kaynaklarda yer alan "iki yıla yakın talebelik" iddialarına, mevcut siyasi ortam ve Zeyd b. Ali'nin Emevîlerle siyasi mücadelelerinden dolayı ihtiyatla bakmak gerekir." Bk. Yücel, "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme", s. 118; Ebû Hanîfe'nin biyografisi konusunda en son yazılan kitabın müellifi Murteza Bedir, eserinin konumuzla alakalı bölümünde iki imam arasındaki ilmî ilişkiye dair ayrıntı vermeksizin Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'nin ilmîne saygı gösterdiği söylemekle yetinmiştir. Bk. Bedir, *Ebu Hanife Entelektüel Biyografi*, s. 19-37, özellikle s. 21; Bu türden ihtiyatlı bir dilin kullanılmış olduğuna dair daha önceki çalışmalarda arasında da bazı örnekler bulmak mümkündür. Örneğin, Vecdi Akyüz, basım tarihi 1996 olan *Dört Mezhep İmamı* kitabında Zeyd b. Ali'yi Ebû Hanîfe'nin görüştüğü ehli beyt âlimleri arasında zikretmiş, Ebû Hanîfe'nin ondan ilim alıp almadığı konusuna hiç girmemiştir. Bk. *age*, s. 20.

1 . EBÛ HANİFE'NİN ZEYD B. ALİ'YE TALEBELİK YAPTIĞI İDDASI

Ebû Hanîfe Zeyd b. Ali ilişkisine değinen araştırmaların çoğunlukla atıfta bulunduğu çağdaş yabancı yazarlar Muhammed Ebû Zehre (ö. 1974), Muhammed Hamidullah (ö. 2002), Mustafa Şek'a (ö. 2011) ve Salih Ahmed el-Hatib'dir. Bunlar arasında en çok rağbet göreni¹⁰ ise Ebû Zehre'dir. Bu nedenle, iki imam arasındaki ilmî ilişkinin incelenmesinde onun eserlerine odaklanarak diğer araştırmalara göz atmayı uygun görmekteyiz.

1.1. Ebû Zehre'nin Eserlerinde Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali Arasındaki İlmî İlişki

Fıkıh, fıkıh usûlü, biyografi gibi birçok türdeki bazıları Türkçe'ye de çevrilmiş olan eserleriyle ülkemiz okurları ve araştırmacıları üzerinde önemli etkileri bulunan merhûm Ebû Zehre,¹¹ hem Ebû Hanîfe'den ve Zeyd b. Ali'den, hem de bunları takip eden mezheplerden söz ederken iki imam arasındaki ilmî ilişkiye de yer vermiştir. Onun, ilk baskısı 1945 yılında yapılan *Ebû Hanîfe* adlı kitabındaki konuya dair kendi kanaatini de içeren en önemli kısım şöyledir:

“... (bazı kaynaklarda) Ebû Hanîfe'nin ona (Zeyd b. Ali'ye) iki yıl talebelik yaptığı (تلمذ له سنتين) rivayet edilmektedir. Nitekim *er-Ravzû'n-nadîr*'de Ebû Hanîfe'nin 'Ailesini gördüğüm gibi Zeyd b. Ali'yi de gördüm; onun zamanında ondan daha fakih, daha bilgin, daha hazırcevap, daha açık sözlü bir kimse görmedim. Dengi bulunmayan bir kimse idi' dediği ifade edilmiştir. Biz onunla buluştuğundan şüphe etmiyoruz, fakat onun derslerine devam ettiğine (لازمه) inanmıyoruz. Aksine, devamlı olmayan karşılaşmalarda onun ilminden istifade etmiştir (تلقى عنه).”¹²

Ebû Zehre'nin, *Ebû Hanîfe* kitabından on dört yıl sonra yayımladığı *el-İmam Zeyd* kitabındaki ilgili kısım da şöyledir:

10 Ebû Zehre'ye yapılan bazı atıflar için şunlara bakılabilir: Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali ile görüşmeleri hakkında: Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 49; krş. Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s. 14; Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ders aldığı hakkında: Günay, “Hanefî Usûlündeki Bazı Prensiplerin İmam Ebû Hanîfe'ye Nispetinin Değerlendirilmesi”, s. 301; krş. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 94; Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, s. 39; krş. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe* (çev. Osman Keskiöđlü), s. 34; Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'ye iki yıl öğrencilik yaptığı hakkında: Erdoğan, “İbn Me'sud'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi”, *age*, I, 332; krş. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 60.

11 Hayatı ve eserleri hakkında Bk. Köse, “Muhammed Ebû Zehre”, s. 519-522.

12 Bk. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 79: “بل تلقى عنه في مقابلات من غير”؛ “لا نشك في لقاءه ولكن لا نعتقد أنه لازم، بل تلقى عنه في مقابلات من غير”؛ “ملازمة”؛ krş. Seyyâgî, *er-Ravzû'n-nadîr*, I, s. 50.

“... Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*”inde onu muhtelif fırkaların hocalarından biri olarak saymıştır.¹³ Kûfedeği fikhî hocaları ona talebelik etmiştir. Hatta Ebû Hanîfe'nin de ona iki yıl talebelik ettiğı rivayet edilir.”¹⁴

İki imam arasındaki ilişkinin mahiyeti konusunda Ebû Zehre'nin sözlerinden anlaşılan şudur: Ebû Hanîfe, Zeyd b. Ali'den ilim almıştır fakat bu, öğrencinin hocadan ders alması şeklinde olmamıştır. Hocanın derslerine devam etmeyi gerektiren bir öğrencilik durumu olmaksızın, ikisi arasında zaman zaman meydana gelen buluşmalarda Ebû Hanîfe onun ilmînden istifade etmiştir. Onun, ilk olarak *Ebû Hanîfe* kitabında dile getirdiğı bu kanaat daha sonra da değişmemiş ve *el-İmam Zeyd* kitabında tekrar ifade edilmiştir. Yukarıdaki iktibaslardan anlaşılan birinci husus budur. İkinci husus ise, iki yıl talebelik iddiasının¹⁵ Ebû Zehre'ye isnadının yanlış olmasıdır. Zira o, “...Ebû Hanîfe'nin ona iki yıl talebelik yaptığı (تتلمذ له ستین) rivayet edilmektedir.” derken, bunu başka bir kaynağı isnaden dile getirmiş, devamındaki kendi sözleri ile de talebelik iddiasına katılmadığını açıkça ortaya koymuştur.

Ebû Zehre, talebelik iddiasına katılmamakla birlikte, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilim aldığı kabul etmiş olduğuna göre, üzerinde durulması gereken bir husus da onun bu kanaate nasıl sahip olduğu, bu hususta bir veriye dayanıp dayanmadığıdır.

Bu amaçla Ebû Zehre'nin eserlerini incelediğimizde, onun, iki imamın hayatlarına ilişkin yaptığı farklı iktibaslar¹⁶ arasında Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilmî istifadesi konusunda yukarıda sözü edilen *er-Ravzü'n-nadîr*'den yaptığı nakil dışında bir şeye rastlayamadık. Ebû Zehre'nin eserlerinde kullandığı diğer kaynaklara baktığımızda da bunların bir kısmında Ebû Hanîfe'nin hocaları arasında Zeyd b. Ali'nin isminin zikredilmesinden ibaret bir bilgi bulunduğunu,¹⁷ bir kısmında ise bunun dahi bulunmadığını¹⁸ gördük. Bu kaynaklardaki ortak

13 Ebû Zehre'nin bu cümlesinde “Murtazâ” diye sözünü aktardığı kişi Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ (ö. 840/1437) olmalıdır. Zira *el-Münye ve'l-emel* aynı zatın *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinin yine kendisi tarafından yapılan şerhidir. Bk. Öz, “İbnü'l-Murtazâ”, s. 142; İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Milel ve'n-nihal*'inde Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali'den söz edilen yerlerde iki imam arasındaki ilişkiye dair bir ifade görmedik. Bk. Murtazâ, *age (Mukaddimetü'l-Bahri'z-zehâr içinde)*, s. 40, 43; a. mlf., *Tabâkâtü'l-mu'tezile*, s. 6, 95, 107, 112, 113, 114, 128, 129.

14 Ebû Hanîfe'ye isnad edilen yukarıdaki söz, bu naklin devamında ve ayrıca daha sonraki bir sayfada olmak üzere iki defa zikredilmiştir. Bk. Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s. 70, 80; Bu eserdeki alıntıda kaynak kitap olan *er-Ravzü'n-nadîr*'deki “Ailesini gördüğüm gibi/أهله كما شاهدت أهله” ifadesi yoktur. krş. Seyyâğı, *age*, I, 50.

15 Bk. 10 no'lu dipnot.

16 Bazı örnekler için bakınız: Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, 37, 38, 49, 73, 74; a. mlf., *el-İmâm Zeyd*, s. 44, 47, 51, 57, 58, 64, 71 vd.; a. mlf., *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiye*, s. 348, 349, 351 .

17 Bk. Mekki, *Menâkıbu Ebi Hanîfe*, s. 41.

18 Bk. Zehebî, *Menâkıbu Ebi Hanîfe ve sâhibeyhi Ebi Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen*, s. 11; İbnü'l-Bezzâzi,

husus, bunların hiçbirisinde Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki ilmî ilişkiye delil olabilecek bir bilginin yer almamasıdır.

Bu tespitten sonra iki imam arasındaki ilmî ilişkiye dair Ebû Zehre'nin sahip olduğu kanaatin ve ona yanlılıkla isnat edilen iki yıllık talebelik ilişkisi iddiasının onun eserlerinde sağlam bir dayanağının olup olmadığına da araştırılması gerekir. Yani Ebû Hanîfe, Zeyd'den ilim almışsa veya bazılarının zannettiği gibi ona iki yıl talebelik yapmışsa, buna imkân verecek bir buluşma ne zaman ve nerede meydana gelmiş olabilir?

Ebû Zehre'nin eserlerinde iki imam arasındaki buluşmaların zamanı konusunda bir bilgi yer almaz. Fakat buluşma mekânı hususunda, bunun Kûfede olduğu açıkça söylenir. O, el-İmâm Zeyd kitabında Zeyd b. Ali'nin içinde yetiştiği ilmî ve kültürel ortamı tahlil etmeye çalıştığı bir bağlamda, onun, Iraklıların rey anlayışına ve kıyas yöntemlerine vakıf olduğunu söylerken Irak fıkhnının yerleştiği yer olarak (موطن الفقه العراقي) nitelediği Kûfe'yi özellikle zikreder ve devamında, orayı kastederek şöyle der:

“Orada kıyasın üstâdı Ebû Hanîfe ile buluştu. Ebû Hanîfe ondan ilim aldı ve onunla tartıştı. Sonuçta Ebû Hanîfe, bundan, onun zamanının en âlim kişisi olduğu hükmüne vardı.”¹⁹

Ebû Zehre'nin, zamanı hususunda bir şey söylemediği Kûfe'deki buluşma, ne zaman meydana gelmiş olabilir? Bu, Zeyd b. Ali'nin, Emevî yönetimine karşı yürüttüğü siyasi hareketin ayaklanma aşamasını planlamak için Kûfe'ye gelip geçici bir ikametle orada bulunduğu kısa bir zaman diliminde olabileceği gibi, onun, Irak bölgesine daha önceki yıllarda yaptığı ilmî ve ticârî seyahatleri sırasında da olabilir. Ancak, Ebû Zehre'nin eserlerinde bu hususa değinildiğini göremiyoruz.

Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki buluşmaların zamanı ve mekânı konusunda Ebû Zehre'nin eserlerinde aranması gereken bir husus da bu buluşmaların Zeyd b. Ali'nin daimi ikamet yeri olan Medine ve Mekke'yi içine alan Hicâz bölgesinde olma ihtimaline ilişkin bir ipucu bulunup bulunmadığıdır. Zira Ehl-i beyte meyli âşikâr olan Ebû Hanîfe'nin hac ve umre ziyaretleri sırasında gerek Mekke'de gerekse bu sülalenin ikamet yeri olan Medine'de Zeyd b. Ali ile buluşmuş olması ihtimal dışı değildir. Bu ihtimali araştırırken Ebû Hanîfe'nin Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733[?]) ve el-Bâkır'ın oğlu Ca'fer es-Sâdık'la (ö. 148/765) karşılaşmasına dair olayları da değerlendirmek gerekir. Zira Ebû Hanîfe, biri Zeyd'in büyük kardeşi,

Menâkıbu Ebi Hanîfe, s. 85.

19 Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s. 179.

diğeri de yeğeni olan bu zâtları ziyareti sırasında onların yakın çevresinde bulunan Zeyd ile karşılaşmış olabilir. Ancak bu hususu araştırmaya geçmeden önce şuna dikkat çekmemiz gerekir ki Ebû Hanîfe'nin el-Bâkır'ı ziyareti sırasında Zeyd'le buluşması el-Bâkır'ın vefat tarihi olan 114/733 yılından sonra olamaz. Bunun öncesinde de onun, el-Bâkır ve onun gibi tâbiun büyükleri hayatta iken henüz otuzlu yaşlarda olan Zeyd'den ilim almış olması zayıf bir ihtimaldir.

Ebû Zehre'ye isnad edilen,²⁰ biri ara sıra gerçekleşen karşılaşmalarda meydana gelen bir ilim alma ilişkisi, diğeri iki yıllık bir talebelik ilişkisi olmak üzere iki iddia olduğuna göre, iki imam arasında Hicâz bölgesinde olması muhtemel buluşmaların araştırılmasında, bunların, söz konusu iddiaları karşılayacak özellikte olup olmadıklarına da bakmak gerekir. Yani, Ebû Hanîfe'nin Hicaz bölgesine olan seyahatleri ve oradaki ikamet süreleri bu iddialara makul bir zemin oluşturabilir mi?

Bu gözle baktığımızda, Ebû Zehre'nin, Ebû Hanîfe'nin Hicâz'daki ikameti konusundaki araştırmasının konumuz açısından çok kıymetli olduğunu düşünmekteyiz. Onun bu araştırmasından öğrendiğimize göre Ebû Hanîfe, Emevî vâlisi İbn Hubeyre'nin (ö. 133/750) işkencesinden 130/747 yılında kaçıp Mekke'ye sığınmış ve orada iki yıl ikamet etmiştir. Emevî Devleti 132/750 yılında yıkılınca da Kûfe'ye dönüp ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'a (ö. 136/754) biat etmiş, ancak Irak'ta karışıklıklar devam ettiği için oraya dönmeyip Mekke'deki ikametini es-Seffâh'ın vefatına kadar sürdürmüştür.²¹ Onun Hicaz'daki bu ikameti Zeyd'in vefatından sonra meydana gelmiştir. Anlaşılan o ki, Ebû Zehre, Ebû Hanîfe'nin Zeyd'e bağlandığına inanmadığını söylerken bu araştırmasına dayanmıştır. Demek ki o, yaptığı araştırmalarda, Ebû Hanîfe'nin Zeyd'e iki yıl talebelik yapmış olmasını mümkün kılacak bir beraberlik ortamı görememiştir.

İki imam arasındaki karşılaşmaların imkânı hususunda, Ebû Zehre'nin eserlerinde temas edilen iki olay olduğunu görmekteyiz.²² Birinde, Ebû Hanîfe'nin Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733[?]) ile görüşmesinden söz edilmektedir ki, yukarıda değindiğimiz üzere bu sırada bir ilim alma veya öğrencilik durumunun olması zayıf bir ihtimaldir. Zira bu sıralar Ebû Hanîfe, Hammâd b. Ebî Süleymân'ın (ö. 120/738) öğrencisidir. Diğer olayda ise Ebû Hanîfe'nin kendisiyle aynı yaşlardaki Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) ile Hîre'de II. Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (ö. 158/775) huzurundaki görüşmeleri anlatılmaktadır ki zamanı itibariyle bu görüşmenin konumuzla ilgisi yoktur.

20 Bk. 10 no'lu dipnot.

21 Bk. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 41, 42.

22 Bk. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 79, 80, 81.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Ebû Hanîfe konulu bazı araştırmalarda Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'yle ilmî ilişkisi konusunda verilen bilgilerle bunların isnat edildiği Ebû Zehre'nin eserleri arasında tutarsızlık vardır. Bu konuda Ebû Zehre kaynak gösterilerek verilen her iki iddianın da onun eserlerinde sağlam bir dayanağı yoktur. Konumuz açısından onun eserlerinde görebildiğimiz ancak şudur: Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'yle buluşması, Hicaz'da değil, Kûfe'de meydana gelmiştir. Ancak buluşmanın zamanı ve keyfiyeti hakkında detaylı bir bilgi yoktur.

1.2. Diğer Çalışmalarda Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali Arasındaki İlmî İlişki

İki imam arasındaki ilmî ilişki konusunda yerli araştırmaların²³ atıfta bulunduğu diğer çalışmalara bakıldığında, bunlarda da Ebû Zehre'nin eserlerinde bulunandan

23 Yukarıdaki “yerli araştırmalar” ifadesiyle bu makalenin “Relationship between Abû Hanîfa and Zayd ibn ‘Alî - an Assessment in the Context of an Account in al-Majmû‘ al-Fiḥrî”) adlı ilk versiyonunun neşrinde önce yayımlanmış çoğu Ebû Hanîfe konulu araştırmaları kastettiğimi vurgulamam gerekiyor. Zira o tarihten bugüne kadar geçen yaklaşık on yıllık sürede Zeydiyye alanında birçok yeni çalışma yapılmıştır. Genel itibarıyla, iki imam arasındaki ilmi ilişkiye dair kanaatimizi teyit ettiğini gördüğümüz bu çalışmalar ki bunları on yıl önce İngilizce olarak yazılmış makalemizin genel yapısını bozmamak için bu çalışmanın ana metninden hariç tutmayı tercih ediyoruz, söz konusu ilmi ilişkiyi daha eski kaynaklara bağlayabilmekte başarılı olmuşlardır. Nâtık-Bilhak'ın (ö. 424/1033) *el-İfâde fi târihi eimmeti'z-Zeydiyye* adlı eserindeki “Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'nin yanına gelip giden ve ondan ilim alan fakihlerden biri olduğunu” ifade eden bilgi (ومن الفقهاء الذين اختلفوا إليه وأخذوا عنه: أبو حنيفة) görebildiğimiz kadarıyla ülkemizde ilk defa Fatih Yücel tarafından, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhim el-Hasenî'nin (ö. 353/964) *el-Mesâbih* adlı eserindeki “Ebû Hanîfe, ondan çok şey rivayet etmiştir.” (وقد روى أبو حنيفة عن زيد بن علي شيئاً كثيراً) ifadesi de Mehmet Ümit tarafından fark edilmiştir. Bk. Yücel, “Usûl Yazım Yöntemi Açısından Hicrî VIII.-X. Asra Ait Zeydî ve Hanefî Literatürü”, s. 305, krş. Nâtık-Bilhak, *el-İfâde*, s. 63; Ümit, “Zeydiler ile Hanefiler Arasındaki İlişkiler Üzerine”, s. 283, krş. Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, s. 402. Burada görüldüğü üzere, Zeydiyye konulu araştırmalar, iki imam arasındaki ilmi ilişki konusunda daha eskiye giderek IV-V. asırlarda yazılmış eserleri kaynak göstermekle bu makalenin ilk sürümündeki bir eksikliğimizi gidererek bu konuya önemli bir katkıda bulunmuşlardır. Bununla birlikte bu çalışmalarda dikkatimizi çeken birkaç hususa değinmekte fayda vardır. Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'ye iki yıl öğrencilik yaptığı yönündeki bilgilerin kaynağı olarak İbnü'l-İmâd'ın *Şezerâtü'z-zehab*'i ile Seyyâğî'nin *er-Ravzü'n-nadîr*'inin verilmiş olmasına bakılarak (Bk. Ekinci, *Zeydî Fıkhnın Gelişimi*, s. 77) makalemizde hassasiyetle birbirinden ayırmaya çalıştığımız iki iddia birbirine karıştırılabilir. *el-İfâde* ve *el-Mesâbih*'te olduğu gibi *Şezerâtü'z-Zehab*'te de görebildiğimiz kadarıyla var olan bilgi sadece Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilim almış olduğudur. (Bk. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, II/92: وأرسل إليه أبو حنيفة بثلاثين ألف درهم وحث الناس على نصره وكان مريضاً وكان قد أخذ (عنه) كثيراً). Bunun iki yıllık bir öğrencilik süresi olduğu bilgisi ise, bizim araştırmamıza göre, Hanbelî bir tarihçiye ait olan bu kaynağa yer almamaktadır. *er-Ravzü'n-nadîr*'e gelince, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'ye iki yıl öğrencilik ettiği iddiasının oradaki kaynağı, İmam Zeyd'in *el-Mecmû'ûnu* tahrif etmeye çalışmak gibi bazı olumsuz davranışlarla suçlanmış bir kimse olan Yahyâ b. Hüseyin b. el-Müeyyed-Billâh Muhammed b. el-Kâsim'dır. Bk. 33 no'lu dipnot. İki imam arasında söz konusu olan mesele genel olarak Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilim alıp almadığı iken, bunun aksine, yukarıda adı geçen bir bildiri metninde (Bk. Ümit, “Zeydiler ile Hanefiler Arasındaki İlişkiler Üzerine”, s. 284) Zeyd b. Ali'nin Ebû Hanîfe'ye talebeliğinden söz edildiği görülmektedir ki metnin sibakından dizgi hatası olduğu açıkça anlaşılan bu durumun da farkında olunmasında da fayda vardır.

farklı bir bilgi bulunmadığı, hatta kaynakları yönünden onların daha zayıf oldukları görülür. Bu hususta örnek olmak üzere, Ebû Zehre gibi, ülkemiz yazarlarının atıfta bulunduğu çağdaş müelliflerden Muhammed Hamidullah, Mustafa Şek'a ve Salih Ahmed el-Hatîb'in eserlerine bakılabilir. Hamidullah (ö. 2002), *İmam-ı Azam ve Eseri* adıyla Türkçe'ye çevrilen kitabında Ebû Hanîfe'yi anlatırken, "Hz. Ali hanedanı silsilesinin mümtaz erkânından İmam-ı Muhammed Bâkır'dan, İmam Ca'fer Sâdık'tan ve Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'den dahi yıllarca istifade etti. Sonunda Kûfe'ye yerleşerek orada fıkıh dersleri vermeye başladı." demiş, başka bir ayrıntıya girmemiştir.²⁴ Zeyd b. Ali konulu birkaç müstakil çalışmadan biri olan *el-İmam Zeyd el-müfterâ aleyh* adlı eserinde el-Hatîb, Zeyd b. Ali'nin öğrencileri arasında Ebû Hanîfe'yi de zikretmiş; buna dair nakilleri Ebû Zehre ve Seyyâgî'den iktibas edip herhangi bir detay vermemiştir.²⁵ Şek'a (ö. 2011) da, *el-İmâmü'l-a'zam Ebû Hanîfe* adlı çalışmasında, kaynak göstermeksizin verdiği bir nakle²⁶ istinaden "... Ancak bu husustaki görüş ne olursa olsun Ebû Hanîfe, Zeyd'e öğrencilik etmiştir." demiştir.²⁷ Ayrıca, Ebû Zehre'nin eserlerinde olduğu gibi onun bu çalışmasında da Ebû Hanîfe'nin Ehli beyt büyükleri ile görüşmelerinden söz edildiği halde²⁸ onun Zeyd'le görüştüğüne veya ondan ilim aldığına dair bir bilgiye rastlanamamaktadır. Burada değinilmesi gereken bir şey de şudur: Şek'a'nın kaynak göstermeden verdiği nakil, Ebû Zehre'nin yukarıda temas edilen tespitlerine aykırı düşmektedir. Zira bu nakilde, Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki görüşmelerin, Ebû Hanîfe'nin Hicaz'daki ikameti sırasında meydana geldiği söylendiği halde, Ebû Zehre'ye göre Ebû Hanîfe'nin Hicaz'daki ikameti hicrî 130 yılından sonra meydana gelmiştir.

Böylece görüldüğü gibi, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'yle ilmî ilişkisi konusunda ülkemizde sıklıkla atıf yapılan ikincil kaynak niteliğindeki Arapça literatürde gerçekte Ebû Hanîfe'ye nispet edilen şu sözden başka bir dayanak yoktur:

"Zeyd b. Ali'yi ve ailesini gördüm; zamanında ondan daha fakih, daha bilgin, daha seri cevap veren, daha açık sözlü bir kimse görmedim. Dengi bulunmayan bir kimse idi."²⁹

24 Bk. Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 17; krş. Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 4.

25 Bk. el-Hatîb, *el-İmam Zeyd el-müfterâ aleyh*, s. 65.

26 Bk. Şek'a, *age*, s. 54: "Denildi ki, Ebû Hanîfe Zeyd ile iki sene birlikte oldu. Bu ise, Ebû Hanîfe'nin Hicaz'da ikameti sırasında idi. Bazı râviler Ebû Hanîfe'nin bu kadar uzun süre ikametini, onun ikameti kesintisiz değildir diyerek zayıf bulmuşlardır..." Bu nakilden sonra Şek'a, "Bu husustaki görüş ne olursa olsun, şüphesiz Ebû Hanîfe Zeyd'e öğrencilik yapmıştır." demektedir.

27 Bk. Şek'a, *el-İmâmü'l-a'zam Ebû Hanîfe*, s. 54.

28 Bk. Şek'a, *age*, s. 49-58; Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 80-81.

29 Bk. Seyyâgî, *age*, I, 50; krş. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 79; Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s. 76.

1.3. Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den Ders Aldığı İddiasının Temel Kaynağı

Ülkemizde yapılan çalışmalarda Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki ilmî ilişki konusunda sıkça referansta bulunulan yazarların başında gelen Ebû Zehre'nin eserlerinde ve diğer Arapça literatürde konumuza dair aradığımız bilgileri bulamadığımızdan bunların kaynak verdiği, Zeyd b. Ali'ye nispet edilen *el-Mecmû'u'l-fikhî*'nin şârihi Seyyâgî'nin *er-Ravzü'n-nadîr* adlı eserine baktığımızda onun da bu konuda üç farklı kaynağı olduğunu gördük. Bunlardan biri Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir el-Makrizî'nin (ö. 845/1442) *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âsâr* adlı eseridir. Ebû Zehre'nin *er-Ravzü'n-nadîr*'den alarak Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği sözü, eserin müellifi Seyyâgî, Makrizî'den nakletmiştir.³⁰ Seyyâgî'nin atıfta bulunduğu diğer müellifler ise Yahyâ b. Hüseyin b. el-Müeyyed-Billâh Muhammed b. el-Kâsim (ö. 1090/1679) ile Ahmed b. Yûsuf'tur (ö. 1191/1777).³¹

Tek başına değerlendirildiğinde, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'ye olan hayranlık duygusunu ve saygısını ifade etmekten ibaret sayılabilecek yukarıdaki sözü Ebû Zehre, Seyyâgî'den (ö. 1221/1806), Seyyâgî ise Makrizî'den (ö. 845/1442) nakletmektedir. Çağdaş diğer araştırmalara bakıldığında da, bu sözün Makrizî'den daha önceki bir kaynağa dayandırılmamış olduğu görülmektedir.³² Bunun yanında³³ iki zât arasındaki ilişkiyi daha ileri bir noktaya taşıyan ve Ebû Hanîfe'nin Zeyd'e iki yıl öğrenci olduğu iddiasının da temelini oluşturan diğer bir dayanak ise, Seyyâgî'nin atıfta bulunduğu iki Zeydî şahıstan biri olan Yahyâ b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Kâsim'dır. Seyyâgî, "**Yahyâ b. Hüseyin (b. el-Müeyyed-Billâh Muhammed b. el-Kâsim)**'den rivayet edilen *el-Mecmû'un ta'liklerinde, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'nin öğrencilerinden olduğunu ve ondan okumasının*

30 Bk. Seyyâgî, *age*, I, 50; krş. Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âsâr*, II, 436.

31 Ahmed b. Yûsuf, Emevî yönetiminin baskıcı tutumu nedeniyle Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali ile ancak gizlice görüşebildiğini söylemiştir. Seyyâgî'nin bu zata referansı bununla sınırlıdır. Bk. Seyyâgî, *age*, I, 66.

32 Çağdaş iki çalışmada verilen kaynakları görmek için Bk. Amerreci, *el-Hayatü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye li'z-Zeydiyye fi'l-meşriki'l-İslâmî*, s. 37 (Makrizî'ye referans yapılmış); Fadîla Abdülemîr, *Târihu'l-furkatî'z-Zeydiyye*, s. 83 (Ziriklî'nin *el-Âlâm* adlı eserine referans yapılmış).

33 Yahyâ b. el-Hüseyin b. el-Müeyyed-Billâh Muhammed b. el-Kâsim hakkında Zeydiyye tarih ve tabakât kitaplarında olumsuz nitelemeler bulunduğu görülmektedir. Örneğin muasır ve adaşı tarihçi Yahyâ b. el-Huseyn b. el-Kasim b. Muhammed (ö. 1099/1688), onun itikadi görüşleri itibarıyla Cârûdiyye fırkasına mensup, sahabeye sövüp onlara karşı çıkan (رافضا له), Zeyd b. Ali'nin *el-Mecmû'l-fikhiyyi'l-kebir*'indeki bazı ifadeleri tahrif eden bir kimse olduğunu söylemiştir. Bk. a. mlf., *el-Mesâlik fi zikri'n-nâci mine'l-firaki ve-hâlik*, s. 351 (1 no'lu dipnot). Eserin muhakkiki, müellifin metinde geçen şu ifadesinde de kastedilen kişinin bu zat olduğuna dikkat çekmiştir: "Müteehhirinden, kendilerini Zeydî zannedenlerden Zeyd b. Ali'nin sözlerini tahrif edenler var..." Bk. a. yer; ayrıca Bk. Şevkânî, *el-Bedrü 'l-tâli'*, II, 329-330.

iki yıl olduğunu gördüm” demektedir.³⁴ Öyle zannediyoruz ki iki yıllık talebelik iddiasının, Zeydiyye literatüründe bundan başka bir dayanağı yoktur. Zira Seyyâgî, Zeyd b. Ali ve ona nispet edilen *el-Mecmû'û'l-fikhî* lehindeki bütün sözleri bir araya getirmeye önem verdiği ve müellif ile bu eseri hakkındaki hemen hemen her iddiayı 4 ciltlik şerhinde tartışmış olduğu halde, bu konuda ne Zeydî, ne Sünnî ilk dönem kaynaklarına referans yapmamıştır. Zeydiyye ve İmamiyye'nin bazı ilk dönem kaynaklarını taradığımızda da, söz konusu iddianın herhangi bir mesnedini göremedik. Bununla birlikte esas dikkatimizi çeken nokta şudur: *el-Mecmû'û*'da, Zeyd b. Ali'nin, Kûfe'de gizlice ikamet ettiği bir evde Ebû Hanîfe'nin, bazı arkadaşlarıyla birlikte onun yanına girmesini ve aralarında meydana gelen bir konuşmayı içeren bir rivayet bulunduğu halde eserin, ne Zeyd b. Ali'nin biyografisinin ele alındığı mukaddime bölümünde, ne de şerh bölümünde, söz konusu rivayetin, iki imam arasındaki ilmî ilişki açısından değerlendirdiğini göremiyoruz.³⁵ Hâlbuki bu rivayet, konumuz açısından değerlendirilmeyi hak eden önemli özelliklere sahip görünmektedir. Makalemiz işte bu rivayetin tarihi veriler ışığında okunmasını esas almaktadır.³⁶

34 Bk. Seyyâgî, *age*, I, 66.

35 Bk. Seyyâgî, *age*, II, 5-6.

36 Burada yazının ikinci başlığına geçmeden önce en başta yaptığım bir açıklamayı tekrarlamam gerekiyor. Bu yazı, on yıl önce İngilizce olarak yayımlanmış bir makalemin yeniden gözden geçirilerek kısmen geliştirilmiş Türkçe sürümüdür. Geçen on yıllık sürede yapılan çoğunluğu Zeydiyye konulu çalışmalar ışığında makaleyi gözden geçirirken onun ilk sürümündeki genel yapısını koruyabilmek için mümkün olduğunca metne esaslı müdahalelerde bulunmaktan kaçınmam gerekiyordu. Bu nedenle gerek yeni bilgi ilavesi, gerekse bir düşünce ve kanaatin tashihi türünde metne esaslı müdahale sayılabilecek ilaveleri ve değişiklikleri uygun olan yerlerde dipnot açıklamalarıyla vemeye çalıştım. Çok kıymetli tenkitleri ve önerileri ile makalemin gelişmesinde önemli katkıları bulunan makale hakemlerinin ki kendilerine teşekkür borcumu ifade etmekten mutluluk duyarım, metne esaslı müdahale gerektiren taleplerini tam olarak karşılayamayışımın sebebi budur. Bu çerçevede, çoğunluğu Ebû Hanîfe konulu olan ve onun ilmi kişiliğinden söz ederken Ebû Zehre'nin eserleri gibi ikincil kaynaklara atıf yapan çalışmaların sebep olduğu bilgi karmaşasını takip eden bu makalemize onun ilk versiyonunun yayımlandığı 2011 yılından bu yana yapılan yeni çalışmalardaki konumuzla ilgili bulguları olabildiğince yansıtmaya çalıştık. Bununla beraber yenilenen her çalışmada olduğu gibi bu çalışmamızda da eskiyen ve geçen sürede başka çalışmalarda da işlenmiş olduğu için yeniden yayımlanacak olduğunda bilimsel etik ihlali zannedilebilen hususlar bulunabilir. Bu makalenin temel verisini oluşturan ve bundan sonraki kısımda tahlil edilmeye çalışılacak olan *el-Mecmû'û'l-fikhî*'deki rivayet bu hususlardan biridir. Bu rivayetin geçen sürede başka araştırmacılar tarafından da ele alınmış olmasına bakılarak makalenin bu yeni sürümünde bilimsel etik ihlali yaptığımız zannedilmesin diye bu açıklamayı gerekli gördük.

2. EL-MECMÛ'U'L-FIKHÎ'DEKİ BİR RİVAYETE GÖRE EBÛ HANİFE İLE ZEYD B. ALİ ARASINDAKİ İLMÎ İLİŞKİ

Makalemizin esasını oluşturan temel veri, Zeyd b. Ali'ye nispet edilen *el-Mecmû'u'l-fikhî* adlı eserde³⁷ yer alan şu rivayettir:³⁸

قال أبو خالد رضي الله عنه لما دخل زيد بن علي عليهم السلام الكوفة استخفى في دار عبد الله بن الزبير فبلغ ذلك أبا حنيفة فكلم معاوية بن إسحاق السلمي ونصر بن خزيمة العبيسي وسعيد بن خثيم حتى دخلوا على زيد بن علي عليهم السلام فقالوا هذا رجل من فقهاء الكوفة، فقال زيد بن علي عليه السلام ما مفتاح الصلاة وما افتتاحها وما استفتاحها وما تحريمها وما تحليلها، قال: فقال ابوحنيفة مفتاح الصلاة الطهور وتحريمها التكبير وتحليلها التسليم وافتتاح الصلاة التكبير لان النبي صلى الله عليه وآله وسلم كان اذا افتتح الصلاة كبر ورفع يديه والاستفتاح هو سبحانك اللهم وبحمدك وتبارك اسمك وتعالى جدك ولا إله غيرك لانه روي عن النبي صلى الله عليه وآله وسلم انه كان اذا استفتح الصلاة قال ذلك فأعجب زيدا عليه السلام ذلك منه.

Ebû Hâlid (r.a.), şöyle demiştir: Zeyd b. Ali (a.s.), Kûfe'ye girdiğinde, Abdullah b. Zübeyr el-Esedî'nin evinde gizlendi. Bu haber Ebû Hanîfe'ye ulaştınca, Muâviye b. İshâk es-Sülemî, Nasr b. Hüzeyme el-Absî ve Sa'îd b. Huseym ile konuştu. Nihayet, Zeyd b. Ali'nin yanına girdiklerinde, "Bu, Kûfe fakihlerinden bir adamdır." dediler. Bunun üzerine Zeyd b. Ali, "namazın anahtarı (miftâhu's-salât), başlangıç sözü (iftitah), açılış duası (istiftah), girişi (tahrîm) ve çıkışı (tahlîl) nedir?" dedi. Ebû Hanîfe, "namazın anahtarı temizlenmektir (et-tuhûr); girişi (et-tahrîm) tekbîrdir; çıkışı selâm vermektir (et-teslîm). Namaza başlama tekbîr iledir. Çünkü Nebî (sav) namaza başladığında tekbir getirmiş ve ellerini kaldırmıştır. Açılış duası da şudur: Subhâneke Allahumme ve bi-hamdike ve tebârike ismuke ve teâlâ ceddüke ve lâilâhe gayruke. Nebî (sav)'den rivayet olduğuna göre o, namaza giriş yapmak istediğinde bu duayı okumuştur." dedi. Bu cevap Zeyd b. Ali'nin hoşuna gitti.

37 Türkiye kütüphanelerinde de el yazma nüshaları bulunan eserin elimizdeki baskıları şunlardır: *Corpus Juris di Zaid ibn 'Ali, Mecmû'u'l-fikhî'l-kebir* (Seyyâgî'nin *er-Ravzü'n-Nadîr* adlı şerhi içinde), *Müsnedü'l-İmâm Zeyd, el-Mecmû'u'l-hadîsi ve'l-fikhî*. Bu eser üzerine yapılmış bir yüksek lisans bir de doktora tezi bulunmaktadır: Bk. Yıldız, *Zeyd bin Ali ve Müsned' i, Gündüz, Eren, İmam Zeyd b. Ali, el-Mecmû'u'l-Fikhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (yayını: Zeyd b. Ali, *Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*).

38 Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsi ve'l-fikhî*, s. 85.

Öncelikle, bazı kısımları Sünnî ve Şîî hadis kaynaklarında³⁹ Hz. Peygamber'e isnadla nakledilen bu rivayetin sıhhati üzerinde durmak gerekir. Rivayetin bulunduğu eser hakkındaki kanaatleri, şöylece özetlemek mümkündür:

Zeydilere göre eser, gerek İmam Zeyd'e nispeti, gerekse muhtevası açısından sahih bir hadis ve fıkıh kitabıdır.⁴⁰ Sünnî hadis ve fıkıh literatüründe ise, özellikle, onu tek başına Zeyd'den rivayet ettiğini söyleyen ilk ravî Ebû Hâlid Amr b. Hâlid sebebiyle, eserin hiçbir değeri yoktur. Zira Ebû Hâlid, Sünnî ilm-i ricâl âlimlerinin ağır cerh lafızlarıyla eleştirdikleri ve hadis rivayetine ehil bulmadıkları çok zayıf bir ravidir.⁴¹ Eserdeki birçok rivayeti, Sünnî hadis kaynaklarında olduğu gibi, Şîî hadis kaynaklarında da görmek mümkündür.⁴²

Eseri modern dönemde ilk defa *Corpus Juris di Zaid ibn 'Alî* adıyla neşrederek araştırmacılara tanıtan Griffini (ö. 1925) ve onu takiben hem Batı'da, hem de İslam âleminde eserle ilgili çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Yapılan çalışmalar, onun Zeyd b. Ali'ye nispeti konusunda farklı kanaatlere sahip olsalar da bunların, eserin muhtevasının ilmi değeri hususunda birleştikleri söylenebilir.⁴³

Rivayetin içeriğine gelince, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'ye verdiği cevapların bu konuyla ilgili kaynaklardaki merfu hadislerle uygun olduğu anlaşılmaktadır. *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe* adlı eserdeki rivayetlerden birinin metni şöyledir:⁴⁴

39 Ebû Saïd el-Hudrî'den yapılan ve *مفتاح الصلاة الطهور وتحريمها التكبير وتحليلها التسليم* ifadeleri için Bk. Tirmizî, *Salât*, 176; Hadis, farklı senetlerle Hz. Ali, İbn Me'sud ve İbn Abbâs'tan da rivayet edilmiştir. Bk. İbn Mâce, *Kitâbü't-tahâreti ve sünenuhâ*, 3; Tirmizî, *Tahâret* 3; Tirmizî, *Salât* 176. Bu rivayetin bazı kısımlarının İmamiyye Şia'sının muteber dört hadis kitabında doğrudan Hz. Ali'ye isnad edilmiş olduğu görülmektedir. Bu kitaplarda Zeyd b. Ali'den yapılan birçok rivayet bulunmasına rağmen, bu hususta ondan yapılan herhangi bir rivayet yoktur. *el-Mecmû'daki Kütüb-i erbaa'da* da bulunan rivayetler için Bk. Sübhâni, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*, VII, 137-154.

40 Bk. el-Müeyyed-Billâh, *Tabakâtü'z-Zeydiyye*, I, 49-51; Seyyâgî, *age*, I, 11, 68-69; 'İzzî, *Ulûmu'l-hadis 'inde'z-Zeydiyye ve'l-muhaddisin*, s. 17, 144, 275; Zeyd b. Ali, *Müsned*, s. 17; Köse, "el-Mecmû", s. 265.

41 Zehebi, *Mizânu'l-İ'tidal*, III, 257; Ebû Hâlid'in adaletine yönelik suçlamalar ve bunlara Zeydî âlimler tarafından verilen cevaplar için Bk. Gündüz, *age*, s. 207-228.

42 Ca'fer Sübhâni, *el-Mecmû'daki hadislerden 39 tanesinin-tekrarlar hariç- Şia'nın en muteber hadis kitapları sayılan Kütüb-i Erbaa'da bulunduğunu tespit etmiştir. Ancak, müellif, bunlar içerisinde abdestte ayakların yıkanması, mut'a nikâhının haram oluşu gibi İmamiyye fikhına aykırı rivayetlerden sonra hiçbir yorumda bulunmamış; aksine, bu dört kitaptan *Tehzibu'l-ahkâm* ve *el-İstibşâr* adlı eserlerin müellifi Şeyh Tûsî'nin bu haberlerin mezhep imamlarının görüşlerine aykırı olarak takiyye amacıyla söylediğini belirten ifadelerini eklemiştir. Bk. Gündüz, *Zeyd bin Ali, Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukukundaki Yeri*, s. 272; krş. Sübhâni, *age*, VII, 137, 138, 139; krş. Tûsî, *Tehzibu'l-ahkâm*, VII, 251; a. mlf., *el-İstibşâr*, I, 66.*

43 Bk. Yemenî, *Tetimmetu'r-Ravzi'n-nadır*, s. 331-344; Sezgin, *Târîhu'l-türâsi'l-'Arabî*, I (3. cüz), 315; Hatîb, *es-Sünnetü kable't-tedvin*, s. 371; a. mlf., *Muhtasaru'l-veciz fi 'ulûmi'l-hadis*, s. 83; a. mlf., *Usûlü'l-hadis 'ulûmuhu ve mustalahuh*, s. 216; Köse, "Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmû'û'l-Kebîr ve el-Mehâric fi'l-Hiyel", s. 291-301; Gündüz, *age*, s. 18-27.

44 Ebû Nuaym el-İsfahâni, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 130; Şeybânî, *el-Âsâr*, I, 1.

عن النبي صلى الله عليه وسلم ، قال الوضوء مفتاح الصلاة ، والتكبير تحريمها ، والتحليل تسليم وفي كل ركعتين تسليم ، ولا تجزئ صلاة إلا بفتح الكتاب ، ومعها غيرها .

Hız Peygamber buyurdu ki: Namazın anahtarı abdesttir. Onun dünya ile ilişkisini kesen tekbir, yeniden ilişkisini kuran da selam vermektir. Her iki rek'atta selam verme vardır. Bir namaz ancak Kitâb'ın Fâtîha'sı ve ona ondan başkasını eklemekle geçerli olur.

Ebu Saîd el-Hudrî'den yapılan bu rivayet, aynı rivayet silsilesi ('an Ebî Hanîfe 'an Ebî Süfyân 'an Ebî Nadîre 'an Ebî Saîd el Hudrî) ve lafızlarla Beyhâkî'nin *Sünen*'inde de görülmektedir.⁴⁵

Zeyd b. Ali'nin "Namazın anahtarı nedir?" sorusuna, Ebû Hanîfe'nin "Namazın anahtarı temizliktir." diye cevap verirken kullandığı الطهور lafzına karşılık, bu rivayetlerde الوضوء lafzı kullanılmıştır. et-Tuhûr şeklindeki okunuşuyla bu lafız, fıkıh literatüründe namazın edâ edilmesine mâni olan necaset ve abdestsizlik halini ortadan kaldırmak için yapılan eylemi ifade eder ki hadesten taharet anlamında vudû' lafzı ile aynı anlama gelir.⁴⁶ Bunun dışındaki farklılıklar, özne ile yüklem yer değiştirmesi şeklindedir. الوضوء lafzı ile الطهور lafzının müteradif lafızlar olduğu göz önüne alınırsa, rivayetin ilk kısmı açısından *el-Mecmû'* ile bu rivayetler arasında herhangi bir uyuşmazlık söz konusu değildir. Rivayetin diğer kısmını *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*'de göremiyoruz. Ancak, Ebû Hanîfe'nin, "Açılış duası da şudur: Subhâneke Allahumme ve bi-hamdike ve tebâraकेsmuke ve teâlâ ceddüke ve lâilâhe gayruke. Nebî (sav)'den rivayet olunduğuna göre o, namaza giriş yapmak istediğinde bu duayı okumuştur." diyerek istinad ettiği hadisin, başka bir tarikle de olsa, yine Ebu Saîd el-Hudrî'den rivayet edilmiş olduğu, muteber hadis kaynaklarında görülmektedir.⁴⁷ *Sünen-i Nesâi*'deki metin şöyledir:

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا افْتَتَحَ الصَّلَاةَ قَالَ سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ تَبَارَكَ اسْمُكَ وَتَعَالَى جَدُّكَ وَلَا إِلَهَ غَيْرُكَ .

Hanefi geleneğinde bu rivayette olduğu şekliyle bilinen istiftah şeklinin yerini, Zeydiyye fıkında âyet kökenli başka lafızların aldığı görülmektedir. Ancak bu durum, rivayetin Zeydiyye fıkına aykırı olduğu anlamına gelmez. Zeydiyye

45 Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 380.

46 Bk. Ebû Ceyb, *el-Kâmusu'l-fıkhi*, s. 234.

47 Nesâi, "Kitâbu'l-ifitâh", 19; Tirmizî, "Salât", 179.

fikhının Hâdeviyye kolunun kurucusu Yahyâ b. el-Hüseyn (ö. 298/911), Hz. Ali'ye isnad edilen bir istiftah şeklini zikrettikten sonra -ki bu aynı zamanda *el-Mecmû'*daki rivayetlerden biridir⁴⁸- “İftitah esnasında okunanlar arasında işittiklerimizin en güzeli budur.” diyerek, başka istiftah şekillerini de caiz görür.⁴⁹ *el-Mecmû'*un şârihi Seyyâgî (ö. 1221/1806) de, “Bu istiftah, Hz. Peygamber'den rivayet edilen istiftahlardan biridir ve ehl-i hadis nezdinde “istiftâh-ı İbn Mes'ud” diye bilinmektedir.” der.⁵⁰

Söz konusu rivayet üzerine yorum yapmaya başlamadan önce, tarihî veriler açısından da bir tespit yapmak gerekmektedir. Acaba Zeyd b. Ali'nin *el-Mecmû'*unda yer alan ve onun Ebû Hanîfe ile görüştüğünü ifade eden rivayette anlatılan olaydan tarihî kaynaklarda söz edilmiş midir?

Genel tarih ve menâkîp türü eserler üzerine yaptığımız araştırmada *el-Mecmû'*daki rivayete rastlayamadık. Ancak bunlarda olayın imkânı ve zamanı hususunda bazı ipuçları elde etmek mümkündür. Tarihî olayları yıllarına göre kaydeden Taberî (ö. 310/922) ve İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232), Zeyd b. Ali'nin yönetime karşı çıkışına hicrî 121, öldürülmesine de 122 yılı olayları içinde yer verirler.⁵¹ Zeyd b. Ali'nin Kûfe'deki ikameti hususunda çeşitli görüşler olsa da, bunun Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin azledilmesinden sonra 121 yılında Irak valiliğine getirilmiş bulunan Yûsuf b. Ömer zamanında gerçekleştiği kesindir.⁵² *Târihu't-Taberî*de yer alan rivayetlerden anlaşıldığına göre, Zeyd b. Ali, halife Hişâm tarafından önceki vâli Hâlid el-Kasrî ile ilgili bir davada yüzleştirilmek üzere Yûsuf b. Ömer'e gönderilmiş⁵³, ancak Zeyd b. Ali, Kûfe'den hemen ayrılmayıp, orada dört veya beş ay kadar kalmıştır.⁵⁴ Bu sırada kendisine gelip giden bazı Kûfeliler onu ayaklanmaya teşvik etmişlerdir.⁵⁵ Bu hususta, halife Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743) tarafından uyarılan valinin onu sürekli soruşturması ve şehirden çıkmaya zorlaması⁵⁶ üzerine, Zeyd, şehirden ayrılmış, fakat kendisini Kâdisiyye'ye kadar takip eden Kûfeli şiihlerin onu destekleyeceklerine dair ısrarları üzerine geri

48 Bk. Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'û'l-hadîsi ve'l-fikhî*, s. 85.

49 Hâdi-İlelhak, *el-Ahkâm fî beyâni'l-helâl ve'l-harâm*, I, 91.

50 Seyyâgî, *age*, II, 6.

51 Bk. Taberî, *Tarihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, VII, 160, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IV, 443, 452.

52 Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Irak valiliği, hicrî 105-120 yılları arasındadır. Bk. Özaydın, “Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, s. 281, 282; Demirci, “Emevîlerin Irak Valisi Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî'nin Hayatı ve Faaliyetleri”, s. 61-74; Yılmaz Gömbeyaz, “Bir Emevî Valisi: Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, s. 237-254, özellikle 250.

53 Taberî, *age*, VII, 161.

54 Taberî, *age*, VII, 167.

55 Taberî, *age*, VII, 166.

56 Taberî, *age*, VII, 169-171.

dönmüştür.⁵⁷ İşte saklanması da bu sırada olmuştur.⁵⁸ Ayaklanma hazırlıklarının yürütüldüğü on bir aylık⁵⁹ bu gizli ikamet süresinin iki ayı Basra'da geçmiştir.⁶⁰ *el-Mecmû'*daki rivayete göre de Zeyd, Kûfe'ye gelince gizlenmiştir. Dolayısıyla oradaki rivayette sözü edilen olayın, yani Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali ile Kûfe'de gizlendiği sıradaki buluşmasının, onun vefatından⁶¹ birkaç ay önce gerçekleşmiş olma olasılığı mümkündür.

Sünnî kaynaklarda, Ebû Hanîfe ile Zeyd'in karşılaşmasına ve aralarında geçen konuşmaya dair *el-Mecmû'*da anlatılan olayı doğrulayacak herhangi bir atıf görülmediği gibi, onun Zeyd'den ilim aldığına dair herhangi bir kayda da rastlanmamaktadır.

Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali ile görüşmesiyle ilgili bu rivayet dışında, bazı tarih ve menakıb kitaplarında onun Zeyd'in kıyamına karşı tutumu ile ilgili bazı rivayetler bulunmaktadır. Doğrudan konumuzla alakalı olmamakla birlikte, bunlarda, konumuza ışık tutacak bazı ipuçları olabileceğinden, onları da burada zikretmeyi uygun görmekteyiz: Hamîd eş-Şehîd b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî (ö. 652/1254)'nin *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkıbi eimmeti'z-zeydiyye* adlı eserinde yer verilen bir rivayete göre Zeyd b. Ali, Kûfe'de insanlara kendisine biat etmeleri için davette bulunmaya başladığında, el-Fudayl b. ez-Zübeyr'i Ebû Hanîfe'ye gönderir. Fudayl, Ebû Hanîfe'ye gelip Zeyd b. Ali'nin mektubunu ulaştırdığında, Ebû Hanîfe'nin dili tutulur, ne cevap vereceğini bilemez. Sonra, "Yazıklar olsun sana, neden söz ediyorsun sen?" der. Fudayl, "Ona yardım etsen (ya)! Zira onunla birlikte cihat etmek haktır." diye cevap verir. Ebû Hanîfe, "ona fakihlerden kimler geliyor?" diye sorar. Fudayl, "Seleme b. Kuheyl, Yezid b. Ebî Ziyad, Hâşim Hârûn b. Sa'd, Ebu Haşim er-Rummânî, Haccâc b. Dînâr ve diğerleri" der. Ebû Hanîfe, o gün cevap vermez. Ertesi gün elçiyle gizlice buluştuğunda, şöyle der: **"Ona benden selam söyle. Seninle beraber isyana (el-hurûc me'ake) gelince, onu yapamam. Fakat düşmanlarınla cihadın için, bende yardım ve güç vardır; onları sen ve arkadaşların binek ve silah için kullanın."** Böylece Zeyd b. Ali'ye yardım gönderir. Gönderilen yardımın otuz bin dirhem veya dinar olduğu rivayet edilmektedir.⁶²

57 Taberî, *age*, VII, 166; en-Nâtuk Bi'l-hak, *el-İfâde*, 45.

58 Taberî, *age*, VII, 171.

59 Mekki, *age*, 47.

60 Taberî, *age*, VII, 171.

61 Birçok nakle göre Zeyd b. Ali, hicri 122 yılında 42 yaşında iken vefat etmiştir. Bk. Taberî, *age*, VII, 180; İbnü'l-Esir, *age*, IV, 443; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 390.

62 Mahallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkıbi eimmeti'z-Zeydiyye*, I, 254; krş. Belâzurî, *Kitâb Cumel min ensâbi'l-eşraf*, III, 1361; Ebü'l-Ferec, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, s. 147; Mekki, *age*, s. 46; İbnü'l-Bezzâzi, *Menâkıbu Ebi Hanife*, s. 267.

Ebû Hanîfe Zeyd b. Ali'nin isyanı ile ilgili “**Onun bu çıkışı, Rasûlullah'ın Bedir günü çıkışına benzemektedir**”⁶³ dediği ve Ebû Hanîfe'ye Zeyd b. Ali ile birlikte savaşa niçin katılmadığı sorulunca, “**Eğer insanların onu dedesini yalnız bıraktığı gibi onu da yalnız bırakmayacaklarını bilseydim, onunla birlikte mutlaka cihada katılırdım. Çünkü hak imam odur. Ancak bu düşünce ile ona malî yardımda bulundum.**”⁶⁴ şeklinde cevap verdiği bazı menakıb ve tarih eserlerinde rivayet edilmektedir.

3. DEĞERLENDİRME

1. *el-Mecmû'*daki rivayetin başında, Zeyd b. Ali'nin Kûfe'ye girince, oradaki bir evde gizlendiği belirtiliyor. Bu olay kendisine haber verilince Ebû Hanîfe'nin ona kayıtsız kalmaması ve bu hususta Zeyd b. Ali'nin de ashabından olan bazı arkadaşlarıyla konuyu görüşüp onu ziyarete gitmeleri onun Zeyd b. Ali'yi önemseydiğini göstermektedir. Ebû Hanîfe'nin bu tutumundan onun daha önce de Zeyd b. Ali'yi tanıdığı sonucu çıkarılabilir. Bu tanımanın, Ebû Hanîfe'nin Hicaz seyahatleri sırasında meydana gelmiş olabileceği gibi, Zeyd'in gizli ikametinde önce Kûfe'de kaldığı dört-beş aylık dönemde meydana geldiği de söylenebilir. Burada şunu da hatırlamak gerekir ki, Zeyd b. Ali Kûfe'de bir dava nedeniyle bulunmaktadır ve Halife Hişam'ın emri gereğince mescitte eski vâli ile yüzleştirilmişlerdir. Ehl-i beyt'e olan sevgisiyle bilinen Ebû Hanîfe'nin böyle bir olaydan haberdar olmadığı veya ona karşı kayıtsız kaldığı yönündeki düşünce de kanaatimizce doğru olamaz. Dolayısıyla mescitte meydana gelen bu yüzleşme esnasında **Ebû Hanîfe'nin Zeyd'i tanıyor olduğunu evvela kabul etmek gerekir.** Daha önce, yani “Zeyd Kûfe'ye gelmeden önce, Ebû Hanîfe onu tanıyor muydu?” sorusuna gelince, buna dair bir şey bilmiyoruz. Ancak Ebû Hanîfe'nin Medine'de Zeyd'in büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır'la buluştuğu bilinmektedir. Gerek bu sırada, gerek el-Bâkır'ın vefatından sonraki yıllarda Zeyd'in yaşadığı Medine'de veya hac sırasında Mekke'de Ebû Hanîfe'nin onu görmüş olması mümkündür. Zeyd b. Ali'yle ilgili ona nispet edilen söz de bu çerçevede anlaşılabilir. Yani **o Zeyd'i görmüş, konuşmalarını dinlemiş ve onun üstün kişilik özelliklerini farketmiştir.** Fakat Zeyd b. Ali de Ebû Hanîfe'yi tanıyor muydu? Yani bu tek taraflı bir tanıma mı, yoksa çift taraflı bir tanışma mıydı? *el-Mecmû'*daki rivayete

63 İbnü'l-Bezzâzi, *age*, s. 267, Ebû Zehre, *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 348; a. mlf., *el-İmam Zeyd*, s. 71.

64 Bk. Mekki, *age*, I, 342; İbnü'l-Bezzâzi, *age*, s. 267, Ebû Zehre, *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 348; a. mlf., *el-İmam Zeyd*, 71.

bu açıdan bakınca anlaşılın şudur: Rivayette sözü edilen buluşmada Ebû Hanîfe, Zeyd b. Ali'ye “*Bu, Kûfe fakihlerinden bir adamdır.*” diye takdim edilmiş; onun bir öğrencisi olarak takdim edilmemiştir. Üstelik olayı anlatan râvi Ebû Hâlid, Kûfe'ye gelmesinden önce Zeyd b. Ali'yle Medine'de beş yıl beraber olduğunu; hatta aylarca onun yanında ikamet ettiğini, hac sırasında dahi onu takip ettiğini, öldürülünceye kadar Kûfe'de iken de onun yanından ayrılmadığını söylemektedir.⁶⁵ Bu şekilde Zeyd'in yanından ayrılmadığını söyleyen bir râvinin Ebû Hanîfe'nin Zeyd'e takdim edilmesini bu şekilde anlatmış olması, **iki imam arasında bu olaydan önce karşılıklı bir tanışma ve görüşme olmadığını göstermektedir.**

Râvinin anlatımından anlaşılın diğeri bir şey de şudur: **Rivayette sözü edilen olay, Zeyd'in Kûfe'deki gizli ikameti sırasında meydana gelmiştir.** Zira Zeyd'in *Abdullah b. Zübeyr el-Esedî*'nin evinde gizlenmiş olduğu söylendiğine göre, bu onun Kâdisiye'den döndükten sonra başlayıp on bir ay devam eden⁶⁶ gizli ikameti sırasında meydana gelmiş olmalıdır. Bundan da, şu iki sonuç çıkarılabilir:

Birincisi; bu buluşmadan önce Ebû Hanîfe, Kûfe'de tanınan ve Zeyd'in arkadaşları tarafından ilmî otoritesi takdir edilen ünlü bir fakihdir. Zira hem arkadaşları onu Kûfe fakihlerinden biri olarak takdim etmişler, hem de bu buluşmada Ebû Hanîfe, Zeyd'e bir şey sormamış, aksine Zeyd'in sınama kabilinden de olsa sorusuna hadislere istinaden cevap vermiş ve bu cevabıyla Zeyd'in beğenisini kazanmıştır.

İkincisi; **bu buluşmadan sonra Ebû Hanîfe'nin Zeyd'en iki yıl ders almış olduğu iddiasını doğrulayabilecek bir süre geçmemiştir.** Dolayısıyla, onun Kûfe'deki ikametiyle, bu iddianın örtüşürülmesi mümkün olmaz. Ayrıca Zeyd b. Ali bu dönemde isyan hazırlıklarıyla meşgul olmaktadır.

2. Makalenin ilk kısmında tespit edildiği üzere, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den iki yıl ders aldığı iddiasının temel kaynağı, Zeydî bir şahıs olan Yahyâ b. Hüseyin b. el-Müeyyed-Billâh Muhammed b. el-Kâsim'dır (ö. 1090/1679). Fakat *el-Mecmû'*un ravilerinden olan bu şahsa dayandırılan iddia, *el-Mecmû'*daki rivayete aykırı düşmektedir. Zira yine *el-Mecmû'*un râvilerinden ve şârihlerinden olan Ahmed b. Yûsuf (ö. 1191/1777), Emevî yönetimi nedeniyle Ebû Hanîfe ile Zeyd'in ancak gizlice görüşebildiklerini söylemektedir.⁶⁷ *el-Mecmû'*daki rivayete göre de aralarındaki buluşma, gizli bir buluşmadır. Fakat bu buluşmadan önce Zeyd b. Ali'nin Ebû Hanîfe'yi tanımamakta olduğu anlaşılakta, ayrıca bu buluşmada da Ebû Hanîfe'nin Zeyd'den ders aldığını gösteren bir şey görülmemektedir. Bu

65 Bk. Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, s. 340, 341.

66 Bk. Taberî, *age*, VII, 172, 173; Nâtik-Bilhak, *age*, 47.

67 Bk. Seyyâgî, *age*, I, 66.

buluşmadan sonra ise, Kûfe'deki ikametinin, buluşmanın ilk günlerinde gerçekleştiği varsayılsa bile, bunun bir yılı aşmamış olduğu bilinmektedir.⁶⁸ Ayrıca bu dönem, Zeyd b. Ali'nin, valinin adamları tarafından sürekli arandığı ve evden eve dolaşarak sürdürülebildiği gizli bir ikamet dönemidir ki böyle bir ortamda ilmî faaliyetlerde bulunması pek mümkün olmaz. Ebû Hanîfe'nin Zeyd'den iki yıl ders almış olduğu iddiasından kastedilen, onun Hicaz'da bulunduğu sırada meydana gelmiş olduğu ise, bunu doğrulayabilecek herhangi bir veri bulunmamaktadır. Zira Ebû Hanîfe'nin Hicaz'daki ikameti konusunda bilinen, bunun Zeyd b. Ali'nin vefatından yaklaşık on yıl sonra hicrî 130-132 yılları arasında meydana gelmiş olmasıdır.

3. *el-Mecmû'*daki rivayete göre Zeyd b. Ali ile Ebû Hanîfe arasında meydana gelmiş olan konuşma sırasında, Zeyd'in sorularına Ebû Hanîfe'nin verdiği cevaplardan şunlar anlaşılmalıdır: Ebû Hanîfe, o cevapları Hz. Peygamber'e isnad ettiği bir hadise dayanarak vermiş ve Zeyd de ona bunları nereden öğrendiğini sormamıştır. Ancak Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği hadislerin derlendiği *Müsnedü'l-imâm Ebî Hanîfe* adlı esere bakıldığında, onun bu rivayeti Ehli beytten olmayan raviler aracılığıyla Hz. Peygamber'e isnad etmiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, onun, Zeyd b. Ali gibi âlim ve fakih bir zâtın önünde bu şekilde cevap vermiş olması ve verdiği cevaplarla onun beğenisini kazanmış olması o sırada Ebû Hanîfe'nin üst düzeyde ilmî bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Ebû Hanîfe'nin Zeyd'in öğrencisi olduğunu iddia eden Zeydî şarihlerin, Ebû Hâlid'in anlatımından çıkardığımız yukarıdaki anlamları ihmal etmiş olmaları, bu konuda onların tarafsız bir değerlendirme yapmadıklarını göstermektedir. Seyyâgî'nin, *el-Mecmû'*un şerhi *er-Ravzü'n-nadîr*'in mukaddimesinde, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den iki yıl ders aldığından söz ettiği halde,⁶⁹ sözkonusu rivayetin şerhinde Ebû Hanîfe-Zeyd ilişkisine dair yeni bir şey söyleyemeyerek mukaddimeye atıfta bulunmakla yetinmiş olmasını böyle değerlendirmekteyiz.⁷⁰

4. Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilim almış olduğunu söyleyenlerin en güçlü dayanağı, ona nispet edilen **“Zeyd b. Ali'yi ve ailesini (ehleh) gördüm; onun zamanında ondan daha fakih, daha bilgin, daha seri cevap veren, daha açık sözlü bir kimse görmedim. Dengi bulunmayan bir kimse idi.”** şeklindeki sözlerdir. Bu sözlerin ise, *el-Makrizî*'den (ö. 845/1442) önceye giden bir kaynağını bulamadık.⁷¹

68 Bk. Taberî, *age*, VII, 172, 173; Nâlık-Bilhak, *age*, 47.

69 Bk. Seyyâgî, *age*, I, 66.

70 Bk. Seyyâgî, *age*, II, 5.

71 Burada şuna da işaret etmek gerekir ki Ebû Hanîfe bu sözlerin benzerlerini Ca'fer es-Sâdık hakkında da söylemiş, ancak onlardan Ebû Hanîfe'nin Ca'fer'in öğrencisi olduğu neticesinin çıkarılması, haklı olarak tenkit konusu olmuştur. Ebû Hanîfe'nin Ca'fer Sâdık'la ilişkisi hakkında Bk. Ünal, “Ebû Hanîfe Üzerine Bir Sohbet”, s. 327. Atalan, “Ebû Hanîfe ve Ali Oğulları”, s. 165-167.

5. Ebû Hanîfe'nin ilim aldığı zatlar arasında Zeyd'in babası Ali b. Hüseyin, büyük kardeşi Muhammed el-Bakır, Ca'fer es-Sâdık ve Abdullah b. Hasan yanında Zeyd b. Ali'nin de zikredilmiş olması, sonuncunun diğerleri arasında gizlendiği izlenimi vermektedir. Zira tarihi kaynaklarda, Ebû Hanîfe'nin Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'la buluştuğuna ve bunlardan ilim almış olduğuna delâlet edebilecek rivayetler bulunmaktadır,⁷² fakat Zeyd ile buluşup konuştuğuna dair tek rivayet, *el-Mecmû*'daki rivayettir. Bu rivayet de, yukarıda izah edildiği gibi iddia edilenin aksine anlamlar içermektedir. Zeyd b. Ali'nin bu zatlarla birlikte anılması bizi bu kanaate götürmektedir.

6. Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali birbirinin akranı durumundadır. Ebû Hanîfe'nin doğum tarihi hicri 80'dir.⁷³ Zeyd b. Ali'nin doğumu için zikredilen en erken tarih hicri 75'tir. 76, 78 hatta 80 olduğu da kaynaklarda yer almaktadır.⁷⁴ 75 tarihi temel alınsa bile, aradaki yaş farkı problem değildir. Zira, Ebû Hanîfe'nin kendi yaşındaki veya kendinden birkaç yaş büyük bir akranından ilim alması, onun için ayıplanacak bir durum değildir. Ancak dikkatimizi çeken nokta, Zeyd b. Ali'nin, Ebû Hanîfe'nin yetiştiği dönemde, buldukları tabaka itibarıyla kendilerine daha çok önem verilen sahabîler ve büyük tâbiiler arasında bulunmadığıdır. Bu nedenle, Ali b. el-Hüseyin (ö. 94/712), onun vefatından sonra oğlu Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733 [?]) ve diğer Ehl-i beyt ileri gelenleri ile pek çok tâbiî âliminin ilmî faaliyetlerde bulunduğu bir dönemde, Ebû Hanîfe'nin bu zâtlar yerine kendi akranı durumundaki bir şahsiyetten ilim almış olması ihtimalini teorik olarak zayıf görmekteyiz. *Müsnedü'l-imâm Ebî Hanîfe*'ye bakıldığında da, Ebû Hanîfe'nin, ilmî otoritesiyle Sünnî veya Şîî bütün çevrelerde saygı duyulan Muhammed el-Bâkır'dan,⁷⁵ el-Bâkır'ın vefatından sonraki yıllarda hayatta bulunan Abdullah b. Hasan⁷⁶ ve Ca'fer es-Sâdık'tan⁷⁷ rivayeti olduğu halde, kendi zamanındaki Zeyd b. Ali'den hiçbir rivayeti görülmemektedir.⁷⁸

Ebû Hanîfe'nin fakih kimliği ile tanındığı bu dönemdeki ilim tedrisi ve içtihat yöntemi de, onun Zeyd'den ders aldığı kanaatiyle çelişki arz etmektedir. Bilindiği

72 Bk. Mekki, *age*, I, 143, 148.

73 Bk. İbn Abdülber, *el-İntikâ' fi fezâilil-eimmetis-selâsetil-fukahâ*, s. 188.

74 Muhsin el-Emin hicri 78'i, Ebû Zehre hicri 80'i tercih etmiştir. Bk. Seyyâgî, *age*, I, 52; Muhsin el-Emin, *A'yânu's-Şîa*, II, 107; Gündüz, *age*, s. 30-31.

75 Bk. Ebû Nuaym el-İsfahâni, *age*, 27.

76 Bk. Ebû Nuaym el-İsfahâni, *age*, 172.

77 Bk. Ebû Nuaym el-İsfahâni, *age*, 66.

78 Bk. Ebû Nuaym el-İsfahâni, *age*, 105.

gibi o, içinde farklı ilim dalları ile uğraşan uzman kişilerin bulunduğu kalabalık bir ilim halkasında meseleleri tartışarak çözüme bağlıyordu.⁷⁹ Ayrıca Ebû Hanîfe, bir sözünde ihtilafli meselelerde sahabenin sözleri varsa onların dışına çıkmadığını belirtmiş, ancak mesele İbrâhim, Şa'bi, İbn Sirin, Atâ, Said b. el-Müseyyeb gibi tâbiilere kalınca, "ben de onlar gibi içtihat ederim"⁸⁰ demiştir. Hâlbuki Zeyd b. Ali, ancak küçük yaştaki tâbiilerden sayılabilir.

7. Ebû Hanîfe, ilim aldığı bazı şahsiyetleri zikretmiş ve özellikle hocası Hammâd'dan çokça söz etmiş olmasına rağmen Zeyd b. Ali'den ilim aldığına dair bir şey söylememiştir.⁸¹ O, ilmi kimden aldığını soran bir kimseye, "Ben ilmin ocağındaydım ve oradaki fakihlerden bir fakihe bağlandım" demiştir. Onun burada kastettiği fakih, Hammâd b. Ebi Süleyman (ö. 120/738)'dir.⁸² Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de bulunduğu yıllarda Ebû Hanîfe, orada Hz. Ömer zamanından beri devam edip gelen güçlü bir ilim geleneğine yaslanan Hammâd'ın ders halkasında önde gelen bir öğrenciydi. Hammâd'ın vefatından⁸³ sonra ise, aralarında çok meşhur fakihlerin bulunduğu bu ilim halkasının başına Ebû Hanîfe geçirilmiştir.⁸⁴ Dolayısıyla onun, Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) vefatının bir-iki yıl öncesine tesadüf eden bu tarihlerde, gizli bir şekilde ayaklanma hazırlıklarını sürdürmekte olan Zeyd b. Ali'den iki yıl ders alması şöyle dursun, kayda değer bir şey öğrenmiş olması dahi zor görünmektedir.

8. Ebû Hanîfe'nin Zeyd'in isyanına ilişkin tavrı konusundaki rivayetler, Zeyd b. Ali'ye mali destek vermiş olmakla birlikte ona bizzat biat etmemiş olmasına bakılırsa, Ebû Hanîfe'nin kendi duruşunu ortaya koyabilecek ilmî bir olgunlukta olduğunu ikrar anlamına gelir. Fakat bu rivayetler de tek yönlü olarak, onun Zeyd'in öğrencisi olduğu iddiası lehinde yorumlanmıştır.

79 Bk. Ebû Zehre, *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiye*, s. 337.

80 Bk. Mekki, *age*, 80; Suyûti, *Tebyizu's-sahife fi menâkibi Ebi Hanife*, s. 108, 112.

81 Kendi ifadesine göre onun derslerine 18 yıl devam etmiştir. İkinci Abbâsi halifesi Mansur ona ilmi kimden aldın diye sorduğunda, "Hammâd'dan, İbrâhim aracılığıyla Ömer b. el-Hattâb, Ali b. Ebi Tâlib, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbâs'tan aldım." demiştir. Bu ve benzeri sözler için Bk. Hatib el-Bağdâdî, *age*, XIII, 334; Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 30.

82 Bk. Ebû Zehre, *Ebû Hanife*, s. 71; a. mlf., *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiye*, s. 333, 335.

83 Bk. Zehebî, *age*, s. 11.

84 Bk. Mekki, *age*, s. 61.

SONUÇ

Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali arasındaki ilmî ilişkiye değinen çağdaş araştırmalarda bu konuda kafa karışıklığına neden olan farklı söylemler bulunmaktadır. Bunlar arasında en çok dikkat çeken, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'ye iki yıl talebelik yaptığı iddiasıdır. Genel olarak bu konu bağlamında ikincil kaynak niteliğindeki Arapça literatürü kaynak gösteren çoğunluğu Ebû Hanîfe konulu bazı yayınlarla gündeme taşınan bu iddia, ne bu literatürün atıf yaptığı *er-Ravzü'n-nadîr* gibi Zeydî, ne de onun da kaynağı olan *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr* gibi umumî kaynaklarda doğrulanabilmektedir. Zeydiyye konulu çalışmaların kaynak gösterdiği Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhim el-Hasenî'nin (ö. 353/964) *el-Mesâbih*, Nâtık-Bilhakk'ın (ö. 424/1033) *el-İfâde fî târihi eimmeti'z-Zeydiyye* gibi erken dönem Zeydî kaynaklarda bulabildiğimiz ise, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilim alan fakihlerden biri olduğunun naklinden ibarettir. Görebildiğimiz kadarıyla hiçbir kaynakta iki yıllık bir talebelik iddiasını mümkün kılacak bir birliktelik döneminden söz edilmediği gibi Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilim aldığını gösteren bir veriye de rastlanamamaktadır.

İlk defa bu makalede yorumlanan *el-Mecmû'*daki rivayet açısından da Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'ye öğrencilik ettiği iddiası doğru gözükmemektedir. Zira bu rivayete göre Ebû Hanîfe, Zeyd ile tanışmadan önce de ünlü bir fakihtir. Belki Ehl-i beyte sempatisi aşikâr olan kişiliği, Zeyd b. Ali'nin isyanını destekleyici tutumu ve ilmi şahsiyetini takdir eden sözleri sebebiyle, Ebû Hanîfe, Zeyd b. Ali'nin öğrencileri arasında gösterilmiş, daha sonra bu, son zamanlarda yazılan eserlerde birinden diğerine aktarılarak yaygın bir kanaat haline gelmiştir.

Kaynakça

- Akyüz, Vecdi, *Dört Mezhep İmamı*, İFAV, İstanbul 1996.
- Amerrecî, Ahmed Şevki İbrâhim, *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye li'z-Zeydiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî*, Mektebetu Medbuli, Kahire 2000.
- Atalan, Mehmet, "Ebû Hanîfe ve Ali Oğulları", *Dini Araştırmalar*, VIII, 24. Sayı, (2006), s. 157-169.
- Bağdâdî, Hatîb, Ebu Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdât*, 14 cilt, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Bakkal, Ali, *İslam Fıkıh Mezhepleri*, Rağbet Yayınevi, İstanbul 2004.
- Bedir, Murteza, Ebû Hanîfe, *Ebu Hanîfe Entelektüel Biyografi*, Ay Yayınları, Anakara 2018
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Kitâbu Cumel min ensâbi'l-eşrâf*, Daru'l-Fıkr, Beyrut 1996.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1. Baskı, Dâiretu'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye, Haydarabat 1346/1927.
- Demir, İsmet, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe*, Seçil Ofset, İstanbul 2005.
- Demirci, Mustafa, "Emevîlerin Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Hayatı ve Faaliyetleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, 3. Sayı, Temmuz, Ağustos, Eylül (Samsun: 2004), s. 61-74.
- Demirci, Kadir; Ümit, Mehmet, "Zeydî Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2011, cilt: VI, sayı: 1, Zeydiyye sayısı, s. 347-367.
- Doğan, İsa "Ebû Hanîfe'nin Dini ve Siyasî Duruşu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII, (2006), s. 37-47.
- _____, *İmam Zeyd b. Ali*, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2015.
- Ebû Ceyb, Sa'dî, *el-Kâmusu'l-fikhî*, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk 1402/1982.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah, *Müsnedü'l-İmâm Ebi Hanîfe*, Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1415/1994.
- Ebû Zehre, Muhammed, *Ebû Hanîfe hayâtuhu ve asruhu-ârâuhu ve fikhuh*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2. Baskı, Kahire 1947.
- _____, *Ebû Hanîfe*, Çev. Osman Keskiöglü, Ankara 2005.
- _____, *el-İmâm Zeyd hayâtuhu ve asruhu ve ârâuhû ve fikhuh*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1959.
- _____, *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ty.
- Ebü'l-Ferec, Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *Mekâtülü't-Tâlibiyyîn*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr) Daru'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- Ebü'l-Abbâs, Ahmed b. İbrâhim el-Hasenî, *el-Mesâbih*, thk. Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Hûsî, Mektebetü'l-İmâm Zeyd b. Ali, Sa'na 1423/2002.
- Ekinci, Ahmet, *Zeydî Fıkıhının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak*, Kitap Dünyası, İstanbul 2019.
- el-Emin, Muhsin, *A'yânu's-Şî'a*, 9 cilt, Dâru't-Teâruf li'l-Matbûât, Beyrut 1406/1986.
- Erdoğan, Mehmet, "İbn Mes'ud'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi" adlı teb., *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, 2. Cilt, (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, 16-19 Ekim 2003, Mudanya Bursa), Kur'av Yayınları, Bursa 2005.
- Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt 44, İstanbul 1997, s. 328-331.
- Günay, Musa, "Hanefî Usûlündeki Bazı Prensiplerin İmam Ebû Hanîfe'ye Nispetinin Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 299-325.

- Gündüz, Eren, *Zeyd bin Ali Hayatı Eserleri ve İslam Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, Relationship between Abū Hanīfa and Zayd ibn ‘Alī - an assessment in the context of an account in al-Majmū‘ al-fiqhī”, *Ilahiyat Studies*, Volume 2, Number 2, Summer/Fall 2011, s. 189-213.
- Hâdi-İlelhak, Yahyâ b. el-Hüseyn, *el-Ahkâm fî beyâni’l-ḥelâl ve’l-ḥarâm*, 3. Baskı, Mektebetü’t-Türâsi’l-İslâmî, San’a 1424/2003.
- Hamidullah, Muhammed, *İmam-ı Azam ve Eseri* (Çev. Kemal Kuşçu) Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1963.
- Hatib, Muhammed Accâc, *es-Sünnetü kable’t-tedvîn*, Mektebetü Veheb, Kahire 1963.
- _____, *Muhtasarü’l-vecîz fî ‘ulûmi’l-hadîs*, Müessesetür-Risâle, Beyrut 1407/1987.
- _____, *Usûlü’l-Hadîs Ulûmuhu ve mustalahuh*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1989.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İntikâ’ fî fezâilil-eimmeti’s-selâseti’l-fukahâ*, (thk. Abdulfettâh Ebu Gudde), Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 1427/1997.
- İbn Mâce, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- İbnü’l-Bezzâzi (ö. 827/1424), Hâfizuddîn b. Muhammed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1981.
- İbnü’l-Esir, Ali b. Muhammed b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 11 cilt, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut: 1987/140.
- İbnü’l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakât’l-mu’tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrût 1380/1961.
- _____, *Mukaddimetü’l-Bahrü’z-zehâr*, Dârü’l-Hikmeti’l-Yemâniyye, San’a 1366/1947.
- İbrahim b. Kâsım b. el-İmam el-Müeyyed-Billâh, *Tabakâtu’z-Zeydiyye*, (thk. Abdusselam b. Abbâs el-Vecîh), 3 cilt, Amman 1421/2001.
- Köse, Murtaza, “Büyük Üstad Ebû Hanîfe”, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, c. I, sy. 1, s. 159-176.
- Köse, Saffet, “Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmû’u’l-Kebîr ve el-Mehâric fi’l-Hiyel”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sy. 3 (2004), s. 289-311.
- _____, “el-Mecmû’”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara 2003, s. 264-265.
- _____, “Muhammed Ebû Zehre”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul 2005, s. 519-522.
- _____, “Zeyd b. Ali”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 44, İstanbul 2013, s. 313-316.
- Mahallî, Hamîd eş-Şehîd b. Ahmed b. Muhammed, *el-Hadâiku’l-verdiyye fî menâkıbi eimmeti’z-Zeydiyye*, I-II, San’a 1423/2002.
- Makrizî, Ebû’l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi-(fi) zikri’l-ḥıṭaṭ ve’l-âşâr*, 2 cilt, Dâru Sadır, Beyrut ty.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1981.
- Nâtik-Bilhak, Ebû Tâlib Yahyâ b. Hüseyin el-Hârûnî, *el-İfâde fî târihi eimmeti’z-Zeydiyye*, thk. M. Yahyâ Sâlim ‘Azzân, Dâru’l-Hikmeti’l-Yemânî, San’a 1996.
- Nesâi, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

- Öz, Mustafa, "İbnü'l-Murtazâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 21, İstanbul 2000, s. 141-143.
- Özaydın, Abdulkarim, "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul 1997, s. 281-282.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, TDV Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2014.
- Pekcan, Ali, "İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 11-43.
- Sarıbulak, Zekerya, *Ebu Hanîfe'den Matürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, Doktora tezi, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2019.
- Seyyâgî, Hüseyin b. Ahmed, *er-Ravzû'n-Nadîr Şerhu Mecmû'û'l-Fikhî li'l-İmam Zeyd*, 4 cilt, Dâru'l-Cil, Beyrut ty.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Band I (Leiden: 1967), Çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Târîhu'l-türâsi'l-'Arabî*, Riyad 1411/1991.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Kufe'nin Yetiştirdiği Mütebahhir Bir Âlim: İmam Azam Ebu Hanîfe Numan b. Sabit", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2015), s. 33-47.
- Suyûtî, Celâleddin, *Tebyizu's-Sahîfe fî Menâkibi Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Sühbânî, Ca'fer, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*, 7 cilt, Müessesetü'l-İmâm Sâdık, Kum 1416/1995.
- Şek'a, Mustafa, *el-İmâmü'l-a'zam Ebû Hanîfe*, Dâru'l-Kütübî'l-Lübânîyye, Beyrut 1403/1983.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedrü'l-î-îlî ' bi-me'hâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*, Darü'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire ts.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Âsâr*, 2 cilt, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993/1413.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, 11 cilt, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Me'ârif, Mısır ty.
- Tanrıverdi, Mustafa, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnif Metodu*, Doktora tezi: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir 2019.
- Tirmizî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Tûsî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan b. Ali, *Tehzîbu'l-Ahkâm*, 10 cilt, (thk. es-Seyyid Hasan el-Horsan), Dâru Saab, Beyrut 1981.
- _____, *el-İstibşâr fî ma'htülîfe mine'l-aḥbâr*, 2 cilt, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, Tahran 1970.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul 1994, s. 131-138.
- Ümit, Mehmet, "Zeydîler ile Hanefîler Arasındaki İlişkiler Üzerine", *Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu (Hanefîlik-Mâtürîdîlik)*, cilt 1; Kastamonu 2017, s. 283-284.
- _____, "Zeydiyye Ekolü'nün Erken Dönem Temel Kaynakları", *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. Halil İbrahim Bulut, İstanbul 2018, s. 91-162.
- _____, "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Yapılan Şiilikle İlgili Doktora Tezleri", *Journal of Islamic Research*, 2018, 29 (2): 422-47.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

- _____, “Ebû Hanîfe Üzerine Bir Sohbet”, *İslami Araştırmalar Dergisi Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, XV, Ankara (2002), I-II, s. 309-333.
- Yahyâ b. el-Hüseyin b. el-Kasım b. Muhammed, *el-Mesâlik fî zikri'n-nâcî mine'l-firaki ve-hâlik* (thk. Dr. İbrahim Yahya Muhammed Kays), Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 1433/2012.
- Yemenî, el-Abbâs b. Ahmed b. İbrâhîm b. Ahmed, *Tetimmetu'r-Ravdi'n-nadîr*, Dâru'l-Cil, Beyrut ty.
- Yıldız, Aytekin, *Zeyd bin Ali ve Müsned 'i*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2004.
- Yılmaz Gömbeyaz, Melek, “Bir Emevî Valisi: Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, *İstem: İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi*, Yıl 4, Sayı 8 (2006), s. 237-254.
- Yücel, Fatih, “Usûl Yazım Yöntemi Açısından Hicrî VIII.-X. Asra Ait Zeydî ve Hanefî Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 11, Sayı 22, 2013, s. 305-339.
- _____, “İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt 52, Sayı 2, 2016, s. 115-146.
- _____, “Zeydî Usûl-i Fıkıh Literatürü”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2019, sayı: 33, s. 597-623.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Menâkıbu Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Mısır ty.
- _____, *Mîzanu 'l-İ'tidal*, 4 cilt, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- _____, *Siyeru A 'lâmi 'n-Nübelâ*, 23 cilt, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1413/1992.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Keşşâf*, 6 cilt, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1418/1998.
- Zeyd b. Ali, *Corpus Juris di Zaid ibn 'Ali* (thk. ve neşr. Eugenio Griffini), Ulrioo Hoepli, Milano 1919.
- _____, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, 2. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.
- _____, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî* (thk. Abdullah b. Hammûd el-'İzzî), Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 1422/2002.
- Zorlu, Cem, *Âlim ve Muhalif*, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2013.